

КРУШЕВАЦ У XVI И XVII ВЕКУ

Коначни пад српске Деспотовине, 1459. године, означиће и крај бурне историје тврдог Лазаревог града. Истина, угарска војска продреће до Крушевца 1480. Године 1481. пустошиће, при том, земљу и одводиће са собом многобројне српске бегунце, али то неће имати знатнијег утицаја на судбину покорене земље. Са померањем турске границе на обале Дунава Крушевац ће, као тврђава у унутрашњости Царства, потпуно изгубити свој стратегијски и војни значај, па ће, сходно томе, и његов каснији развитак поћи сасвим другим путем.

Вероватно одмах по заузимању ових области, образован је санџак — турска војно-управна јединица — са средиштем у Крушевцу, односно Алаџа Хисару, како су Турци редовно називали овај град.¹ Из извора насталих у XVI веку сазнајемо да се Крушевачки санџак делио на следеће нахије: Крушевац, Медвеђа, Прокупље, Загрлата, Дубочица (Дилбочица), Козник, Куршумлија (Куршунлу Килисе), Петрус или Петруш, Бован (Борван), Пољаница, Кислина и Изморник.²

О изгледу града у првим деценијама турске власти, тачније речено до тридесетих година XVI века, готово да не знамо ништа. По сведочанству угарског дворског историчара Бонфинија и Мавра Орбина, Турци су око 1449. године „поново изградили“ Крушевац, који је „био порушен“. Град је осигуран насипима, јарковима и кулама, тако да је могао одолети сваком нападу.³ Мада за то немамо потврде у постојећим изворима, веома је прихватљива претпоставка да је у првим деценијама турске власти, можда све до краја XV века, Крушевац био утврђен. У противном, тешко би се могли објаснити угарско-турски сукоби и збивања око њега.

У турским званичним пописима из XVI века — најстарији је из 1516. године — овај град се не убраја у утврђена места, што значи да је његова тврђава у то време била напуштена. Турски географ из XVII века помиње овде моћно утврђење;⁴ мада даје детаљан опис крушевачке тврђаве и свега што се у њој налази — „... има шестоугаони облик, а сазидана је од камена, тако да иза једног црног слиједи други, бијели камен. То је красна и мајсторски израђена тврђава, али је мало руинирана. У самој тврђави налази се неколико сиротињских кућа, довољна количина муниције, једно два топа и једна капија која је окренута

¹ Веома је прихватљива претпоставка да ово име — Шаренград — потиче отуда што су објекти од камена шарани опеком (М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац, 1973, 23). Описујући крушевачку тврђаву, и турски путник Евлија Челебија казује да иза једног црног камена следи бели (Евлија Челеби, *Путопис, Одломци о југословенским земљама*, изд. Х. Шабановић, Сарајево, 1967, 308).

² М. Васић, *Становништво Крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац, 1972, 49.

³ Исто, 24.

⁴ Istanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, R. 1629, 301a.

према западу⁵ — Евлија у њој не помиње посаду, па смо склони претпоставци да је није ни имала. Добиће је, у то нема сумње, у време бечког рата, најкасније. Одсуство посаде у овом граду свакако треба довести у везу са чињеницом да је највећи део муслиманског становништва Крушевца спадао у ред акинџија, који, поред учествовања у ратним походима, „увијек раде на чувању и одбрани Царства“.⁶

Цивилном насељу које се уз тврђаву развијало посвећивали су Турци, будући да је Крушевац био средиште истоименог санџака и раскрсница путева, значајну пажњу. Већ у првим деценијама турске власти овде ће се, путем вакуфа, као што је то у држави Османлија било уобичајено, изградити објекти неопходни за егзистенцију муслиманског насеља. То су, пре свега, богомоље. Тридесетих година XVI века било је овде укупно девет муслиманских богомоља, по имену помињу се: месџид покојног Фируз-аге, месџид Хаџи Мемидина, имама, и часна џамија.⁷ По сведочанству каснијег турског пописа, ова џамија била је посвећена Мурату II;⁸ Евлија Челебија нас обавештава да је грађена у старом стилу и да се налазила у чаршији.⁹ Каснији турски извори¹⁰ потврђују и Евлијин податак да је султан Мурат изградио овде хамам¹¹ (приход од њега био је завештан Муратовој џамији). Посебан Муратов вакуф у Крушевцу био је намењен потребама Али-бегове¹² завије, налазила се негде у близини овог места. У Крушевцу је постојао, у то време, још један каравансарај, 15 дућана и, судећи по помену два учитеља, основна школа. Ако томе додамо да је било укупно 12 махала, 10 муслиманских и 2 хришћанске, није тешко закључити да је Крушевац веома рано попримио источњачки изглед и да је спадао међу већа насеља у Србији.

Током читавог XVI века Крушевац неће посетити ниједан европски путник, а и домаћи извори о њему ћуте, па смо тако препуштени искључиво обавештењима која нам нуде извори турског порекла. Захваљујући њима, знамо да је током XVI века дошло овде до интензивне изградње. Број богомоља попео се најмање на десет, број основних школа повећао се на две, завија такође на две, дућана од 15 на 48, хамам султана Мурата и даље је служио својој сврси, док се каравансарај у попису вакуфа не помиње. Имена завештача (вакифа) не казују много; међу њима је један санџакбег, 3 војводе, 1 кадија, извесни Синан-бег, ђехаја и 3 жене.¹³ У односу на прве деценије XVI века, негде средином друге половине истог века насеље се знатно проширило; ту је у то време било 15 муслиманских и 3 хришћанске махале, једна од њих налазила се у самој тврђави, џемат¹⁴ Цигана и још један џемат муслимана.¹⁵

⁵ Евлија Челеби, *Путопис*, 308.

⁶ Детаљно у наредном поглављу.

⁷ Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Tapu defter № 167, 403, 415; TD № 161, 271—72.

⁸ Istanbul, BBA, TD № 567, 425.

⁹ Евлија Челеби, *Путопис*, 308.

¹⁰ Istanbul, BBA, TD № 567, 425.

¹¹ Упор. Евлија Челеби, *Путопис*, 308. нап. 49.

¹² Реч је о познатом смедеревском санџакбегу Али-бегу Михалоглуу.

¹³ Istanbul, BBA, TD № 567, 424—26а.

¹⁴ Скупина.

¹⁵ Istanbul, BBA, TD № 567, 33—6.

Турски географ из XVII века Хаџи Калфа оставља сасвим кратку белешку о Крушевцу: касаба, има моћно утврђење.¹⁶ Радознали путник Евлија Челебија је, по обичају, детаљнији. Он овде налази девет махала и девет исламских богомоља — град је, значи, бројчано нешто опао у односу на ранији период — једну медресу, три дечје школе, три мала и један велики трговачки хан (није био покривен оловом),¹⁷ 150 дућана — већином су били грађени од дрвета и не нарочито лепи — и већ поменути хамам султана Мурата. Насеље се налазило на западној и северној страни тврђаве у једном пространом пољу, тако да је с обе стране било окићено вртovima (виноградима) по питомим ниским брдима.¹⁸ Пролазећи овуда неколико година касније, доктор Браун ће записати у свој путни дневник: „... знатно место где има једна лепа црква, са двама лепим кулама.“¹⁹ У то доба, а и касније, у Крушевцу су постојале две цркве; Браунов опис односи се на Лазарицу.²⁰

Као и остала насеља градског типа на нашем подручју, и Крушевац је у време турске владавине имао изразито муслимански карактер. Званични османски документи из XVI века називају га касабом, а и Хаџи Калфа га сврстава у ову категорију турских насељених места; убрзо ће, међутим, постати шехер (тур. шехир), како нас обавештава Евлија.

На основу сачуваних пописних дефтера може се утврдити број становника у једном одређеном времену, његов верски односно етнички састав и степен исламизације. Све ове податке покушаћемо, ради боље прегледности, да прикажемо табеларно:

Година	Муслимани	Хришћани	Неожењени	Удовице	Цигани	Белешке
1516.	204	64	77	20		
1530—31.	255	55	12	26		
1536.	215	40	5			
1576—77.	278	40	6	5	22	Међу муслиманима 93 су исламизирани, односно 29,8%
1584.	284	30	11	6		Међу муслиманима 51 је исламизаран, односно 17,97%
1628—30.	30					
1642—43.	18					

У попису из 1536. године забележено је: „Већина муслимана који станују у поменутој касаби уписују се као акинџије. Пошто постоји служба на граници, они одлазе и служе, а када настане свети рат, они

¹⁶ Istanbul, TKSK, R 1629, 301a.

¹⁷ У народном предању остало је запамћено место на којем су се налазила три хана (Детаљно: В. Илић, *Историја Крушевца 1371—1941*, Крушевац, 1971, 94—5).

¹⁸ Евлија Челеби, *Путопис*, 308.

¹⁹ Влад. Поповић, *Путопис д-ра Брауна*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, VII, 1934, 287.

²⁰ Д. Кашић, *Црква у крушевачком крају до првог српског устанка*, Крушевац кроз векове, Крушевац, 1972, 10—105.

увијек учествују и цијело вријеме су у акцији. Они се труде да хватају лопове и разбојнике када се појаве у околини. Увијек раде на чувању и одбрани Царства. За своју службу ослобођени су од авариза.“²¹ Ову службу обављаће већи део муслиманског становништва Крушевца, уз исте пореске олакшице, и у каснијем времену; последња сачувана вест датира из 1584. године.

Већ сама чињеница да Крушевац спада у категорију касабa указује недвосмислено на то да се већина његовог становништва бавила градском привредом, тачније речено — занатима и трговином. Крушевац се, додуше, није налазио на самој главној саобраћајној артерији овог подручја — Цариградском друму — али није био ни много удаљен од њега, што је у одређеним временима представљало, у односу на насеља на самом путу, значајну предност. Уз то, овај град је био повезан с Подунављем воденим путем; Морава је у то доба била пловна све до Ниша;²² по сведочанству каснијег енглеског путника, доктора Брауна, њоме се носе у Дунав производи Србије и делимично Бугарске и тако растурају, а уз Мораву се доноси со и друге потребе из Угарске, Аустрије и суседних земаља.²³ Турци су се воденим током Мораве користили, у великој мери, у време војних похода. Тешки товари — храна, топови и муниција — упућивани су Моравом у Дунав. И сама војска ишла је, током целог XVI века, за Београд преко Крушевца. Сви ови моменти наводе на закључак да је Крушевац спадао међу привредно развијенија насеља Србије. Промет на крушевачком тргу био је регулисан посебним кануном — законом — издатим 1536. године, који не мора бити и најранији.

Турски пописи из XVI века показују да је овде било прилично занатлија. Године 1536. забележени су, искључиво међу муслиманским становништвом, 2 табака, кројач и папуџија,²⁴ око 1570. сарач, касарпин, халвација,²⁵ а 1584. 14 кројача, налбант, 2 берберина, сарач, дунђер, 6 табака, 5 касарпина, 2 халвације.²⁶ Нагли пораст броја занатлија, у кратком периоду између последња два пописа, показује да подаци које они дају нису потпуни. Занатлија је овде, од самог почетка турске власти, морало бити више, као и трговаца, које наши пописи уопште не бележе. Овде се од најранијег времена одржавао панађур, о обиму трговине сведочи и присуство каравансараја и дућана; године 1584. било је укупно 48 дућана у крушевачкој чаршији. На интензитет трговачког промета указује, сасвим убедљиво, годишњи приход од тржне таксе. Године 1516. укупан приход од Крушевца износио је 77.500 акчи, а приход од тржне таксе заједно са монополијом, хаса млином, нијабетом Загрлате и Козника и приходом од панађура 70.000 акчи,²⁷ 1536. тржна такса — уписана је опет са неколико мањих прихода (глобе, ресим на

²¹ М. Васић, *Становништво*, 62.

²² Међу 87 бродова са житом који су 1573. године стигли у Будим, 13 је било из Београда, 12 из Смедерева и 2 из Ниша (L. Fekete, Gy. Kaldi-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda/Ofen 1550—1560*, Budapest, 1962).

²³ Влад. Поповић, *Путоник д-ра Брауна* (наставак), Гласник Историског друштва у Новом Саду, VII, 1934, 287.

²⁴ Istanbul, BBA, TD № 179.

²⁵ Istanbul, BBA, TD № 567.

²⁶ Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, TD № 95

²⁷ Istanbul, BBA, TD № 55, 15.

винску бурад и младарина) — износи 40.000,²⁸ око 1570. њен износ, опет заједно са већ поменутих таксама, смањио се на 38.646,²⁹ а 1584. попео се на 40.698 акчи.³⁰ Из већ поменутог кануна за Крушевац сазнајемо која се све роба продавала на његовом тргу. Она се може поделити у три групе: пољопривредни производи (житарице, поврће, воће, вино, дрва, јаја, мед, маст, лој, уље, риба, јагњад, овце, говеда), гвоздени и дрвни производи (гвожђе у шипкама, мотике, раоници, казани, столице, дрвене лопате) и текстилни производи (ланено платно, сукно — обојено и необојено, чоха, кабанице, кошуље, чакшире, коњска опрема). Ту се још продавала и увезена роба: маслиново уље, со и пиринач, који је могао бити и домаћи будући да су око Крушевца постојала пиринчишта. Роба је на трг доношена бисагама, товарима и колима.³¹

Улога трговачког промета у привредном животу Крушевца биће прецизније одређена ако извршимо упоређења с другим значајним центрима. У Београду је, на пример, 1560. године, приход од копнене и тржне царине, ресима на дунуме винограда и ресима од велике ваге с осталим што јој припада износио годишње 56.000 акчи.³²

Поред домаћих, овде су пословали и дубровачки трговци;³³ њихов тачан број у одређеном времену није могуће утврдити, али се, упркос томе, може закључити да је, слично Ужицу, Ваљеву и Прокупљу или Призрену, и дубровачка колонија у Крушевцу спадала у ред средњих. Претпоставља се да учешће дубровачких трговаца из Крушевца у пословима до средине XVI века, нарочито у кредитним, није било знатно. Издвојићемо неколико вести о пословању дубровачких трговаца током друге половине XVI века, када је, у складу с новонасталим повољним приликама на Балкану, и дубровачка колонија у Крушевцу доживела брзи успон. Крушевачки трговац Андрија Тонковић узео је у Дубровнику, у току 1573. године, заједно са својим братом, такође трговцем у Крушевцу, на кредит робе у вредности од 409 дуката. Касније је са Радошем Миливојевићем склопио трговачко друштво с капиталом од 2.936 дуката. У последњим деценијама XVI века најактивнији дубровачки трговац у Крушевцу био је Никола Стјепановић. Бавио се куповином сирових или усољених говеђих и бивољих кожа, кордована и монтана, а продавао је, у своја два дућана, тканине, одећу, оружје, накит, гвоздену робу и со. Обим пословања овог дубровачког трговца нарочито се повећао у време аустро-турског рата (1593—1606).

Сигурно је да је дубровачка колонија у Крушевцу и током XVII века била значајна. Располажемо и детаљнијим подацима о њеном пословању негде средином овог века. У то време трговачка компанија Андреја Радова и његовог ортака Ивана Ангунова трговала је вуном и воском. Ову робу слали су у Приштину и Нови Пазар, а одатле је

²⁸ Istanbul, BBA, TD № 179.

²⁹ Istanbul, BBA, TD № 567, 36.

³⁰ Ankara, TKGM, TD № 95, 33.

³¹ М. Соколоски, *Закон за градот Крушевац*, Гласник на Институтот за национална историја, I, 2, 1957, 196—99.

³² Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I, 1, Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566, Београд, 1964, 451.

³³ Детаљно: Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Крушевцу у XVI веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац, 1972, 73—9.

даље превожена за Дубровник. Помињу се пошिल्ке од четрнаест и по товара вуне и девет товара вуне у осамнаест врећа.³⁴ Евлија, који ће овуда ускоро проћи, осим неких округлих бардака с округлим поклопцем, којима се становништво служи, налази да „на чаршији и на базару нема много друге робе“.³⁵ Енглеz др Браун казује само да је Крушевац „знатно место“.³⁶

Упркос овим општим и фрагментарним сведочанствима, постојање 4 трговачка хана и 150 дућана, о којима нас обавештава Евлија, показује, недвосмислено, да су занати и трговина били прилично развијени пред први аустро-турски рат.³⁷ На значај занатства и трговине указује, посредно, и статус самог Крушевца; он је, као што је већ поменуто, средином XVII века био шехер.

Податак да у време Велике сеобе, 1690. године, из Крушевца бежи осморица занатлија³⁸ указује, истовремено, и на знатну развијеност занатства у овом граду, као и на бројност занатлија-хришћана.

Систем османских пореза омогућује да се добије доста поуздана представа о значају пољопривреде у привредном животу Крушевца. Попис из 1516. године бележи само ушур од житарица (не наводи их поименично) и кошница; износио је, заједно са још неким другим дажбама, 4.825 акчи (укупан приход од Крушевца достигао је суму од 77.500 акчи).³⁹ Следећи попис, из 1530. године, сведочи о неговању винове лозе.⁴⁰ Сасвим одређене податке дају, међутим, три наредна пописа: из 1536, око 1570. и 1584. године. На основу њих могуће је доста тачно одредити висину годишењг приноса код житарица. Приказаћемо их овде табеларно (вид. табелу на следећој страни).

Крушевац ће одиграти одређену улогу у време бечког рата. Прва вест о активности његовог становништва односи се на извесног Владислава Бијанића (Пијанић?). Овај је, преко команданта Београда, грофа Гвида Штаремберга, понудио своје ратне услуге Дворском ратном савету у Бечу; Штаремберг је, 12. марта 1689. године, јавио да Бијанић тражи капетански чин у Крушевцу.⁴¹

У време жестоких борби с Турцима, нарочито у периоду од јула до септембра, Крушевац је представљао једно од најзначајнијих стратегијских подручја зараћених страна на овом делу балканског фронта. Аустројској војсци, која се почетком јула почела прикупљати у Хасан-пашиној Паланци, стављено је у задатак да развије офанзивне акције долином Велике Мораве, ка југу и југозападу, док је заповедник турске војске, сераскер Реџеп-паша, вршио концентрацију својих трупа у Крушевцу. Његова је намера била да с бока нападне аустројску војску и да јој пресече одступницу. У помоћ су му долазили велики везир и султан,

³⁴ Р. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани у аустро-турским ратовима у XVII и XVIII веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац, 1972, 113.

³⁵ Евлија Челеби, *Путопис*, 308.

³⁶ Влад. Поповић, *Путопис*, 287.

³⁷ Р. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани*, 113.

³⁸ Исто, 121.

³⁹ Istanbul, BBA, TD № 55, 15.

⁴⁰ Istanbul, BBA, TD № 161, 5.

⁴¹ Р. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани*, 115.

Година	Пшеница товар ¹	Јечам		Раж		Просо		Лан и конопља		Кошн. ³ Свињ. ⁴	
		акчи	товара	акчи	товара	акчи	товара	акчи	товара	акчи	товара
1536. ²	21	544	19	342	6	108		80	5.000	10	10
ОКО											
1570.	48	2.400	30	750	30	750	24	600 ⁵	200	3.500	48
1584.	50	2.500	40	1.000	44	1.100	30	750	145	3.600	200

¹ Не знамо колико је износио товар у Крушевачком санџаку. Поређењем са ценама у Смедеревском санџаку могло би се закључити да је износио 6 кила (кила је ту тежила 20 ока), односно 153,96 kg. Иначе је ушур од житарица износио седмину или осмину летине.

² Одређено време у коме је феудалац имао монопол на продају вина трајало је обично два месеца, понекад два месеца и десет дана. Слахије су могле, као што је овде случај, да се уз накнаду одрекну монопола. У том случају накнада се наплаћивала заједно са порезом на вино.

³ Ушур од пчеларства представљао је стварну десетину.

⁴ Ресни бидат, ресни хинзар, или бидати хинзар — порез на свиње износио је једну акчу на две свиње.

⁵ У попису је погрешно обрачунато на 6.000 акчи.

који се са војском налазио у Софији.⁴² У аустријском табору рачунало се да Реџеп-паша располаже са око 20.000 људи.⁴³

Значај Крушевца и његовог подручја јасно је истакнут у писму цара Леополда I генералу Ветеранију; ту се предвиђа да се, у вези са покретом турске војске, утврди теснац на Морави, да се кланац код Крушевца — вероватно Јанкова клисура — пажљиво осмотри и утврди што је могуће пре, да се у Јагодини сагради један магацин и да се настави са утврђивањем Ниша.⁴⁴

Реџеп-паша је са делом своје војске извео једну диверзију из Крушевца; према вестима ухода, продро је са 15.000 до 20.000 коњаника до саме тврђаве на Авали, али када је добио извештај о маршу Баденског према Коларима, одмах се вратио у свој крушевачки логор.⁴⁵ Пошто је извршена концентрација трупа, аустријска војска кренула је према Јагодини. После победе над Турцима, код Грабовца и Баточине, Баденски је послао на Крушевац један пук коњице под командом грофа Шијака. Дошло је до сукоба и крушевачки Турци напуштају град, спаљују мост на Морави и повлаче се према Нишу. У Крушевац улази војна посада састављена махом од Срба.⁴⁶

Баденски са задовољством истиче да Срби масовно устају на Турке, успели су сами да освоје од Турака две важне тврђавице на ширем подручју Крушевца, Козник и Маглич.⁴⁷ Следи, затим, освајање Ниша — својом храброшћу и предузимљивошћу, ту су се Срби нарочито истакли — и аустријски продор до Скопља.⁴⁸ Међутим, смрт генерала Пиколоминија у Призрену означиће почетак краја аустријске офанзиве у Србији и Македонији.

Као и у време продирања ка југу, тако и сада Аустријанци посвећују значајну пажњу нишкој и крушевачкој тврђави; у ову последњу упућен је ритер Алтовић да у њој подигне шанац и да је наоружа са неколико топова ради одбране.⁴⁹ После пада Ниша, повукле су се аустријске трупе и из околних утврђених места.

У страху пред турском осветом, и многобројно становништво почело је да се повлачи на север. Међу избеглицама које су се у време сеобе 1690. године преселиле у Будим, забележено је, као што је већ поменуто, и осморо занатлија из нашег града.⁵⁰

⁴² Исто, 115—16.

⁴³ Исто, 116.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто, 117.

⁴⁶ Исто, 117—18.

⁴⁷ Исто, 118—19.

⁴⁸ Исто, 119.

⁴⁹ Исто, 119—20.

⁵⁰ Исто, 120—21.

КРУШЕВАЦ В XVI И XVII ВЕКЕ

На основании новых, до сих пор неиспользованных источников — вопрос касается, главным образом, кадастровых списков — история этого поселения в XVI и XVII веках, обработана настолько подробно, насколько это оказалось возможным. Рассмотрены: внешний вид крепости, в данном периоде она была, по-видимому, заброшена — гражданский посёлок развивавшийся кругом крепости и очившийся в то время одним из самых значительных в Сербии, народонаселение и народное хозяйство. Число жителей в определенных временных периодах, их состав по вероисповеданиям, их этническая структура и налоговое обложение разных сельско-хозяйственных культур показаны, для большей наглядности, в таблицах.

Очень подробно обработана и роль Крушевца во время австро-турецкой войны (1683—1699).

В помянутый период Крушевац был центром одноименного санджака (турецкая военно-административная единица) и имел статус касабы (местечко), а в XVII веке статус шехера (города), по турецки шехир.

О. Зиревич